

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد تهران مرکزی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه برای دریافت درجه دکتری (Ph. D)

گرایش: زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

مقدمه، تصحیح و تعلیق نسخه خطی دیوان اشعار نجات اصفهانی

استاد راهنما:

دکتر احمد حسنی رنجبر

استاد مشاور:

دکتر علی اصغر حلبی

دکتر احمد رضا یلمه‌ها

پژوهشگر:

مهین خطیب نیا

تابستان ۱۳۹۲

تقدیم به:

تنها بهانه‌های زندگی‌ام:

پدر و مادرم

همسرم بهنام

و دخترم تینا

تشکر و قدردانی:

سپاس از تمام آن‌ها که به من علم آموختند؛ به ویژه اساتید بزرگوارم:

جناب آقای دکتر رنجبر

جناب آقای دکتر حلبی

جناب آقای دکتر یلمه‌ها

بسمه تعالی

در تاریخ:

دانشجوی دکتری خانم مهین خطیب نیا از رساله خود دفاع نموده

و با نمره بحروف و با درجه

مورد تصویب قرار گرفت.

امضا استاد راهنما

چکیده

میرعبدالعالی نجات اصفهانی، از شاعران اوایل قرن دوازدهم، شاگرد صائب تبریزی و از پیروان سبک هندی و مسئول کتابخانه سلطنتی شاه سلطان سلیمان حسین صفوی است. در این پایان‌نامه، نسخه خطی دیوان میرنجات متعلق به موزه آسیایی آکادمی علوم شوروی به عنوان نسخه اساس و تصویری از نسخه دوم دیوان متعلق به کتابخانه ملی و اشعار موجود در هفت جُنگ دیگر به عنوان نسخه بدل، مقابله و تصحیح انتقادی و بسیاری از اشعار تک نسخه نیز، تصحیح قیاسی گردید. توضیح ابیات دشوار و آرایه‌های ادبی در بخش تعلیقات جای گرفت. پس از آن معنی واژه‌های سخت، نمایه اشخاص و اماکن جغرافیایی و تهیه فهرستی از آیات و احادیث مورد اشاره شاعر به صورت الفبایی بررسی و مرتب شد.

با مروری بر آثار میرنجات؛ از جمله مثنوی گل کشتی که دایرة المعارفی از اصطلاحات ورزش کشتی است، خلاقیت و نوآوری او در سرودن «هجو صدر» استفاده رندانه از اصطلاحات رایج عصر صفویه و الفاظ محاوره‌ای و سنت شکنی شاعر در قالب و مضمون، بجد می‌توان او را از شاعران بزرگ؛ اما گمنام سبک هندی محسوب نمود.

کلید واژه: میرنجات، نسخه خطی، مقدمه، تصحیح، تعلیق.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات طرح

- ۱-۱ بیان مسئله ۲
- ۲-۱ هدف‌های تحقیق ۲
- ۳-۱ اهمیت موضوع تحقیق و انگیزش انتخاب آن ۳
- ۴-۱ سوالات و فرضیه‌های تحقیق ۳
- ۵-۱ مدل تحقیق ۳
- ۶-۱ تعاریف عملیاتی متغیرها و واژه‌های کلیدی ۳
- ۷-۱ روش تحقیق ۴
- ۸-۱ قلمرو تحقیق ۴
- ۹-۱ جامعه و حجم نمونه ۴
- ۱۰-۱ محدودیت‌ها و مشکلات تحقیق ۵

فصل دوم: مطالعات نظری

- ۱-۲ نسخه خطی و اهمیت آن چیست؟ ۷
- ۲-۲ تصحیح نسخه خطی چیست؟ ۷
- ۳-۲ مراحل تصحیح چیست؟ ۸
- ۴-۲ شیوه‌های تصحیح کدام است؟ ۹
- ۵-۲ پیشینه تحقیق ۹

فصل سوم: روش شناسایی تحقیق (متدلوژی)

- ۱-۳ روش تحقیق..... ۱۱
- ۲-۳ جامعه آماری..... ۱۱
- ۳-۳ ابزار جمع آوری داده‌ها..... ۱۱
- ۴-۳ روش تجزیه و تحلیل داده‌ها..... ۱۱

فصل چهارم: اوضاع اجتماعی فرهنگی عصر صفویه، زندگی نامه، آثار و سبک میرنجات

- ۱-۴ اوضاع سیاسی و اجتماعی دوره صفویه..... ۱۴
- ۲-۴ نظم فارسی در دوره صفوی..... ۱۵
- ۳-۴ آیا عصر صفویه دوره انحطاط ادبی است؟..... ۱۶
- ۴-۴ سبک هندی و طرز تازه..... ۱۷
- ۵-۴ ویژگی‌های سبک هندی..... ۱۸
- ۶-۴ معایب سبک هندی..... ۲۰
- ۷-۴ زندگی نامه میرنجات..... ۲۱
- ۸-۴ آثار میرنجات..... ۳۲
- ۹-۴ آن چه از دیوان میرنجات درباره زندگی و سبک شعر او می‌توان استنباط کرد..... ۳۵
- ۱۰-۴ نسخه‌یابی..... ۳۹
- ۱۱-۴ کیفیت نسخ به دست آمده..... ۴۰
- ۱۲-۴ ویژگی‌های نسخه اساس..... ۴۱
- ۱۳-۴ شیوه تصحیح نسخه خطی..... ۴۳
- ۱۴-۴ ویژگی‌های نوشتاری نسخه اساس..... ۴۴

فصل پنجم: تصحیح نسخه خطی

۵۱ ۱-۵ غزلیات
۴۲۹ ۲-۵ قصاید
۴۳۳ ۳-۵ رباعیات
۴۴۵ ۴-۵ مثنوی
۴۶۹ ۵-۵ ترکیب بند

فصل ششم: تجزیه و تحلیل یافته‌های تحقیق

۴۷۷ ۱-۶ تعلیقات
۵۰۰ ۲-۶ بررسی اوزان و بحور اشعار میرنجات اصفهانی
۵۰۷ ۳-۶ فهرست آیات
۵۱۰ ۴-۶ فهرست احادیث، اخبار و امثال عربی
۵۱۳ ۵-۶ معنی واژه‌ها و ترکیب های دشوار
۵۲۷ ۶-۶ نمایه اشخاص
۵۳۲ ۷-۶ نمایه اماکن جغرافیایی

فصل هفتم: نتیجه گیری

۵۳۵ ۱-۷ نتیجه گیری
۵۳۷ فهرست منابع و مأخذ
۵۴۰ چکیده انگلیسی

نشانه‌های اختصاری

اس: کتابخانه دانشگاه تهران که به عنوان نسخه اساس قرار گرفته است.

م: کتابخانه ملی.

س: کتابخانه سپهسالار.

شا: جنگ مرتضی قلی شاملو.

فصل اول

کلیات طرح

۱-۱ بیان مسأله

کتاب‌های خطی برای هر زبانی پشتوانه و دارایی معنوی است. تاریخ و سیر تکامل زبان، ادب و هنر هرملتی در واقع از لابلای اوراق نسخه‌های خطی موجود در آن کشور نمودار می‌شود. در ایران هم با گذشت بیش از یک قرن از ورود صنعت چاپ و تکثیر، هنوز بسیاری از میراث فرهنگی و ادبی زبان فارسی و ایران اسلامی در قالب نسخ خطی در گوشه و کنار جهان در بوته فراموشی است و بنا به نوشته فروزانفر «چون افسانهٔ سیمرغ نهفته است»؛ لذا بر هر علاقه‌مندی، به اندازهٔ وسع علمی لازم می‌آید که کتب خطی را مطالعه، مقابله، تصحیح و منتشر و احیا کند؛ بدیهی است این امر غیر از احیاء یک اثر علمی، ادبی و میراث فرهنگی، به جهت ارائهٔ اطلاعات مفیدی در خصوص زندگی‌نامهٔ شاعر، سبک شعری، اوضاع تاریخی و اجتماعی عصر شاعر نیز درخور توجه و تفحص است. نسخه خطی دیوان میرنجات اصفهانی، از جمله این آثار ارزشمند است، که تاکنون ناشناخته باقی مانده و به جامعه علم و ادب معرفی نشده است.

۲-۱ هدف‌های تحقیق

- الف) جلوگیری از فراموشی یکی از ذخایر علمی و ادبی کشور.
- ب) تصحیح و مقابله و ارائهٔ یک نسخهٔ علمی و قابل قبول و انتشار آن.
- ج) استخراج و برداشت اطلاعات گوناگون از بین اشعار این نسخهٔ خطی که شامل مطالب ادبی، سبک شناسی، تاریخ، جغرافیا و اوضاع اجتماعی قرن ۱۱ و ۱۲ در ایران است.

۳-۱ اهمیت موضوع تحقیق و انگیزش انتخاب آن

الف) باتوجه به این که اکنون دیوان شعری با نام نجات اصفهانی رؤیت شده ولی به چاپ نرسیده؛ بدیهی است، تصحیح نسخه فوق الذکر و انتشار آن به جهت احیای یک اثر ادبی ملی ضروری است.

۴-۱ سوالات و فرضیه‌های تحقیق

سوال‌های تحقیق

الف) آیا نسخه‌های متعدد (ده نسخه) از اشعار نجات اصفهانی نشان از شهرت و قریحه بالای شاعر در سرودن شعر دارد؟

ب) با توجه به این که شاعر در اواخر قرن ۱۱ و اوایل قرن ۱۲ می‌زیسته، دقیقاً تحت تأثیر کدام سبک شعری است؟

ج) باتوجه به اینکه اشعار نجات اصفهانی، در ده نسخه کتابت شده، عوامل گمنام ماندن شاعر کدام است؟

فرضیه‌های تحقیق

الف) نسخه‌های متعدد اشعار میرنجات، بیانگر شهرت و معروفیت و توانایی بیان شاعر در زمان خود است.

ب) باتوجه به حضور شاعر بین دو قرن ۱۱ و ۱۲، ویژگی‌های سبک هندی در اشعار او بازتاب دارد.

ج) احتمالاً بی توجهی شاهان عصر صفویه به شعر و شعرا، باعث گمنام ماندن شاعر شده است.

۵-۱ مدل تحقیق

تحلیلی و توصیفی

۶-۱ تعاریف عملیاتی متغیرها و واژه‌های کلیدی

نسخه خطی: دست نوشته‌هایی است، که به دست کاتب یا کاتبانی خاص به کتابت درآمده باشد.

نسخه اساس: دست نوشته‌ای از یک اثر که در تصحیح بین چند نسخه از نظر قدمت یا کامل بودن به عنوان مبنا بازنویسی و سایر نسخ با آن مطابقت و مقابله می‌شوند.

نسخه بدل: سایر نسخه‌های خطی یک اثر که قدمت یا جامعیت نسخه اساس را ندارند و با نسخه اساس مقابله می‌شوند.

تصحیح انتقادی: شیوه‌ای از تصحیح متون کهن نظم و نثر است که بر اساس آن چند نسخه با هم مطابقت و مقابله می‌شوند و تمام اختلاف‌های بین نسخه اساس و نسخه بدل جداگانه در زیرنویس صفحه یادداشت می‌شوند.

تصحیح قیاسی: شیوه‌ای از تصحیح متون کهن که در آن فقط یک نسخه از آثار شاعر یا نویسنده موجود باشد؛ لذا جهت بازنویسی در صورتی که نسخه ناخوانا باشد، محقق با احاطه بر نظم و نثر و قواعد مربوط به آن می‌تواند، کلمه مذکور را به زعم خود با توجه به شواهد بازنویسی و جهت حفظ امانت داخل قلاب قرار دهد. این شیوه دشوارترین روش تصحیح محسوب می‌شود.

تعلیقات: شامل معنی ابیات، واژه‌ها و یا ترکیب‌های دشواری است که در متن منظوم یا منثور نسخه خطی جای گرفته؛ لذا به جهت رفع ابهام با توضیح کامل در پایان تصحیح جای می‌گیرد. واژه‌های کلیدی: نسخه خطی، میرنجات، تصحیح، تعلیق، مقدمه.

۷-۱ روش تحقیق

کتابخانه‌ای و اسنادی، تصحیح نسخه به صورت قیاسی و انتقادی.

۸-۱ قلمرو تحقیق

ده نسخه از دیوان میرنجات.

۹-۱ جامعه و حجم نمونه

نسخه اساس مشتمل بر ۱۸۶ برگ و نه نسخه بدل مشتمل بر ۸۰۰ برگ است.

۱-۱۰ محدودیت‌ها و مشکلات تحقیق

الف) تک نسخه بودن بیش از نیمی از اشعار نسخه اساس.

ب) کتابت ناخوانا و خط شکسته نستعلیق که منجر به اغلاط و افتادگی‌های فراوانی در متن نسخه دیوان اساس شده است.

ج) گمنام بودن شاعر.

فصل دوم

مطالعات نظری

۱-۲ نسخه خطی و اهمیت آن چیست؟

پیشینیان «نسخه» را گاه به معنای مطلق «کتاب» به کار می‌بردند و گاهی از آن کلمه هیأت رونویس شده کتاب و نوشته را اراده می‌کرده‌اند؛ از این رو به برگ‌هایی که بر روی آن‌ها مطلب یا مطالبی با دست، توسط قلم نی، قلم مو و قلم فلزی و با سیاهی مرکب نوشته شده باشد و آن برگ‌ها به هم متصل و پیوسته شده باشند نسخه گفته شده است؛ «لذا در گذر زمان با از بین رفتن نسخ خطی فقط تعدادی نسخه از بین نمی‌رود؛ بلکه بسیاری از تجربه‌ها و اندیشه‌هایی که در لابلاهای اوراق آن‌ها خوابیده و نهفته نیز محو و نابود می‌شود. ما که در این منطقه جهان هنوز گذشته تفکر و تمدن خویش را تصویر و تصور نکرده‌ایم، ما که هنوز بسیاری از تجربه‌های پخته و ناپخته پیشینیان را نمی‌دانیم، ما که در بند حیل‌های استثماری، هر روز هویتی جدید به حلقمان فرو می‌برند؛ بی تردید باید به نسخه‌های خطی به عنوان «میراث مکتوب» بنگریم و این میراث معنوی را با روش‌های علمی محافظت کنیم و با روش‌های انتقادی زنده و زبان آور بسازیم.» (مایل هروی، ۱۳۸۰، ص ۱۹۸)

۲-۲ تصحیح نسخه خطی چیست؟

«نقد و تصحیح متون عبارت است از به حاصل آوردن نسخه‌ای از اثری که بر اساس عرض دادن و مقابله کردن نسخه‌های خطی معتبر و موثق آن اثر فراهم آمده باشد به طوری که نسخه مذکور چه از جهت مفهوم و معنی و چه از بابت لفظ و صورت عین نخستین نسخه‌ای باشد، که مولف عرضه داشته است، یا لااقل هیأتی داشته باشد که مولف، اثرش را به مانند آن و یا نزدیک به آن فراهم آورده است.» (همان، ص ۴۲۷)

۲-۳ مراحل تصحیح چیست؟

«الف) آنگاه که اثری را سزاوار نقد و تصحیح دانستیم باید با توجه به موازین نسخه شناسی، جمیع مآخذی را که می‌توانند در نسخه‌یابی آن اثر ما را یاری دهند، بررسی کنیم و بر مبنای شمّ نسخه شناسی و آگاهی از قوت و ضعف مآخذ مذکور، مترصد به دست آوردن نسخه‌های اثر مورد نظر باشیم و لااقل عکس و فیلم نسخه‌های معتبر آن اثر را فراهم آوریم.

ب) پس از تهیه عکس نسخه‌های اثر مورد نظر، باید آن‌ها را تورق و تصفح کرد و رکابه‌های اوراق را تطبیق داد و آن گاه با توجه به قرارداد دایر بین مصحح آن، هر برگ از برگه‌های نسخه را شماره گذاری و سپس گروه بندی کند؛ یعنی نسخه‌ای را که از نظر ضبط منطقی کلام و چگونگی تدوین، نزدیک به صورت عرضه شده از طرف مولف تشخیص دهد، به عنوان نسخه اساس برگزیند و دیگر نسخه‌ها را با نسخه مذکور بسنجد و به درجه‌بندی آن‌ها پردازد.

ج) با دقت و امانت تمام به استنساخ نسخه پردازد و دست‌نویس خود را فراهم آورد.

د) پس از استنساخ نسخه اساس، مصحح به مرحله بسیار حساس در نقد و تصحیح متون می‌رسد، مرحله‌ای که باید مصحح نسخه‌های بدل را به ترتیب گروه بندی‌ای که پیش از این کرده است بر نسخه اساس عرض دهد و به مقابله آن‌ها با دست‌نویس خود اهتمام کند و نمایه‌های اختلاف نسخ را در جایگاه خاص آن‌ها ضبط نماید.

ه) آن گاه که مصحح، نسخه‌ها را با هم مقابله کرد و جمیع اختلاف نسخ را ضبط نمود، باید نسخه بدل‌ها را انتخاب کند.

و) مرحله نقد متن یعنی مصحح چون یک منتقد، احوال و آراء مولف و روزگار او را می‌شناساند و توانایی یا عدم توانایی مولف را با دلایل انتقادی عنوان می‌کند و نکته‌های مجهول و یا مجعول و گنگ و ناپخته متن را مستند به اسناد عصری و معتبر می‌داند؛ به علاوه شیوه‌ای را که در نسخه شناسی و مقابله کردن آن‌ها و تصحیح اثر مورد نظر مرعی دانسته است، شرح می‌دهد.» (همان، صص

۴۲۸ - ۴۴۰)

۲-۴ شیوه‌های تصحیح کدام است؟

الف) تصحیح متون بر مبنای نسخه اساس: یعنی مصحح بر اساس اصیل‌ترین و صحیح‌ترین نسخه از نسخ اثر مورد نظر، به تصحیح آن پردازد؛ زیرا با آن که این شیوه تصحیح، صعب و دشوار نمی‌نماید در عین حال، معتبرترین شیوه نقد و تصحیح متون هم محسوب می‌شود.

ب) تصحیح التقاطی: وقتی از اثر مورد نظر، نسخه‌ای مضبوط و معتبر به دست نیاید و چند نسخه مغلوط و نامضبوط فراهم آید، نمی‌توان از شیوه تصحیح بر مبنای نسخه اساس بهره مند شد؛ پس مصحح ناگزیر به تصحیح التقاطی است؛ بدیهی است این شیوه تصحیح، نیازمند استادی و حذقت در معنی و صورت آن اثر و تسلط بر مویدات آن از زبان مولف و پسندهای فرهنگی او روزگار او و نگارش‌های هم سطح آن است.

ج) شیوه بینابین: گاه از یک اثر، دو یا سه نسخه مضبوط و معتبر در دسترس مصحح قرار می‌گیرد به نحوی که ضبط و ساخت هر کدام از این آثار در خور توجه است؛ در این صورت چاره‌ای نیست جز آن که شیوه تصحیح بر پایه نسخه اساس و التقاطی را در هم آمیخته به شیوه بینابین عمل کنیم؛ یعنی نسخه معتبرتر را اساس قرار دهیم و هر جا ضبط نسخه اساس نسبت به نسخ دیگر ضعیف‌تر بود، سایر نسخه‌ها را ارجح بدانیم.

د) تصحیح قیاسی: بسیاری از آثار ادبی، تک نسخه مغلوط و نامضبوط هستند که تصحیح آن‌ها ممکن نمی‌شود؛ مگر با تصحیح قیاسی؛ یعنی اصلاح ضبط مغلوط به گونه‌ای که با مویدات واژگانی و زبانی و بافت و ساخت معنایی نگارش‌های عصری مولف و یا آثار قریب العهد وی تأیید و تثبیت شوند. در تصحیح دیوان میرنجات از شیوه قیاسی و تصحیح بر مبنای نسخه اساس استفاده شده است.

۲-۵ پیشینه تحقیق

تاکنون در خصوص تصحیح نسخه‌های دیوان شعر و سبک ادبی اشعار میرنجات، تحقیقی صورت نگرفته است.

فصل سوم

روشن شناسی

تحقیق (متدلوژی)